

הרבנית ד"ר שפרה מישלוב

דיבור נשים בציבור בפני גברים

הקדמה

נשים ככלל, ונשים דתיות בפרט, לוקחות בתקופתנו חלק בזירה הציבורית לגווניה. בשונה ממה שהיה נהוג בעבר שיעקר זמנן ומרצן של נשים היה מופנה לביתן פנימה, היום נשים לומדות, עובדות במגוון תחומים, מנהיגות ופעילות ציבור. במסגרת תמורה זו, הרי שכדבר שבשגרה, רבות נושאות הרצאות, נאומים ושיעורים בפני קהל מגוון, המורכב לפחות בחלקו מגברים, וכן מתראיינות ומופיעות בסרטונים המופצים לציבור הרחב דרך הרשתות למיניהן. נראה שמדובר בשינוי תרבותי עמוק, לפחות בכל הנוגע לחלק מהמגזרים, שכן עד לפני שנים לא מעטות, נשים המגדירות את עצמן כמקפידות על 'קלה כחמורה' בדרך כלל לא נהגו לדבר בציבור בפני גברים, בוודאי לא בהקשרים שיש בהם חשיפה של עולמן הרגשי, כדוגמת הספדים בלוויות.¹ לכן, למרות שדומה כי זו המציאות הרווחת כיום, יש החשות שהיא מנוגדת לעמדה ההלכתית הידועה להם כמושכל ראשון - כי הופעה ציבורית של נשים בפני גברים אינה עומדת בקנה אחד עם סטנדרטים של צניעות שהיו נהוגים בדורות הקודמים. כך עלולה להיווצר תחושה של סתירה פנימית בין המציאות הנוהגת לבין ההלכה. משום כך, ראיתי לנכון לבחון סוגיה זו מנקודת מבט תורנית והלכתית. אקדים ואציג את השורה התחתונה של עיוני, אשר הרב יעקב אריאל שליט"א סמך עליה את ידיו, ולאחר מכן אפנה לפירוט ולניתוח המקורות שהובילו אליה. עיוני העלה שבחברה בה הימצאות נשים במרחב הציבורי לגווניו הינה שגרתית ואינה יוצאת דופן, מותרת נשיאת דברים על ידי נשים אל מול גברים במגוון הקשרים: הרצאות, שיעורים, סדנאות, הספדים והצגות שאין בהם נעימה ושירה וסרטונים. חריג לכלל זה הם שיעורי תורה בבית הכנסת, ולכל הפחות לא כהמשך ישיר לתפילה. לצד קביעה מרחיבה זו, יש להדגיש כי בעת דיבור בפני קהל מעורב, ראוי לשמור על כללי וגדרי צניעות שונים שיפורטו בסוף המאמר, לאחר שיבוררו עיקרי הסוגיות ההלכתיות ועמדות הפוסקים העומדות ביסודם. אסייג כי לא אדון במאמר זה בשאלת חלקן של נשים באמירת דברים שבקדושה: תפילות, קריאה בתורה, אמירת קדיש, ברכות בחופה וכו', שכן בסוגיות אלה כרוכות גם שאלות נוספות שנשברו עליהם קולמוסים רבים, מעבר לשאלת הצניעות שהיא מוקד הדיון במאמר זה.

1. פגשנו בכך בייחוד לאחרונה, בנסיבות מצערות עת בנפילת חיילים ואזרחים מבני הצינות הדתית בקרב מלחמת 'שמחת תורה', התפרסמו הספדים וראיונות עם אלמנות ואימהות הנופלים והחטופים, שהרשימו והשפיעו על רבים בארץ ובעולם בעוצמתן האמונית והתורנית. חלק מנשים אלה אף מוזמנות לכנסים, מרצות ומופיעות תדיר באירועים ציבוריים ואין ספק כי השפעתן לחיזוק רוח האומה רבה ומשמעותית.

א. הסתכלות וראייה

הגמרא במסכת עבודה זרה (כ ע"א-כ ע"ב) דנה בשאלת גדרי הסתכלות גברים בנשים, דרך מעשה ברבן שמעון בן גמליאל וכך מסופר עליו:

שהיה על גבי מעלה בהר הבית וראה עובדת כוכבים אחת נאה ביותר, אמר: (תהלים קד, כד) מה רבו מעשיך ה'.

ממשיכה הגמרא ומספרת אף על רבי עקיבא שראה את טורנוסורפוס הרשע ובין מגוון תגובותיו למראה, הוא בכה על כך שיופיייה עתיד לבלות בעפר. הגמרא מקשה על סיפורים אלה:

ולאסתכולי מי שרי? [מי התיר להם להסתכל עליהן?] מיתבי (דברים כג, י) 'ונשמרת מכל דבר רע' - שלא יסתכל אדם באשה נאה ואפילו פנויה, באשת איש ואפילו מכוערת.

כלומר, כיצד ייתכן שתנאים אלה הסתכלו על יופיין של נשים, והרי התורה מורה להישמר מכך על מנת שלא להגיע לדבר עבירה? מסבירה הגמרא: 'קרן זוית הוא'. רש"י מבאר שאין מדובר בהסתכלות מכוונת, אלא במצב שבו נתקל בה בדרכו ואינו יכול להימנע מכך וזו לשונו:

כשפונה לימין או לשמאל ליכנס ממבוי למבוי ופוגעין זה את זה בקרן זוית דאינו רואה אותה מרחוק באה כנגדו שיעצם עיניו.

בהמשך, הגמרא מקשה כיצד ניתן להביא בגדים צבעוניים של אישה לכובס, והרי אסור להסתכל בגדים כאלה של אישה, ומשיבה שהכובס טרוד בעבודתו ולכן אין חשש שיהרהר הרהורים אסורים. מכאן עולה, שהסתכלות גברים על נשים מותרת לכל היותר באופן אקראי או שלא בתשומת לב. וכך חידד את הדברים רבנו יונה:²

ואסור לאדם להסתכל באשת איש מן התורה שנאמר: (במדבר ט"ו ל"ט) ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם ואמרו רז"ל (במדבר רבה פ"י) לבא ועינא תרי סרסורי לחטאת [שני מתווכים ישנם לחטא - הלב והעין]. ואסור להסתכל אפילו בפני אשה פנויה מדברי קבלה שנאמר: ברית כרתי לעיני ומה אתבונן על בתולה (איוב ל"א).

איסור הסתכלות באישה שלא לצורך שידוכים (ואף זאת באופן צנוע) נפסק ברמב"ם (הל' איסורי ביאה פכ"א ה"ב-ה"ג):

ואסור לאדם לקרוץ בידיו וברגליו או לרמוז בעיניו, לאחת מן העריות; וכן לשחק עימה, או להקל ראש. ואפילו להריח בשמים שעליה, או להביט ביופיייה אסור; ומכין המתכוון לדבר זה, מכת מרדות. והמסתכל אפילו באצבע קטנה של אישה, ונתכוון ליהנות כמי שנסתכל במקום התורף; ואפילו לשמוע קול הערווה, או לראות שיערה אסור. וכל הדברים האלו, אסורין בחייבי לאוין. ומותר להסתכל בפני הפנויה ולבודקה, בין בתולה בין בעולה כדי שיראה אם היא נאה בעיניו, יישאנה; ואין בזה צד איסור: ולא עוד, אלא ראוי לעשות כן. אבל לא יסתכל דרך זנות, הרי הוא אומר ברית, כרתי לעיני; ומה אתבונן, על בתולה (איוב לא, א).

2. רבנו יונה, אגרת התשובה, אות יא.

וכן פסק ה'שלחן ערוך' (אה"ע סי' כא סעי' א):

צריך אדם להתרחק מהנשים מאד מאד ואסור לקרוץ בידי או ברגליו ולרמוז בעיניו לאחד מהעריות ואסור לשחוק עמה להקל ראשו כנגדה או להביט ביופיה ואפילו להריח בבשמים שעליה אסור ואסור להסתכל בנשים שעומדות על הכביסה ואסור להסתכל בבגדי צבעונים של אשה שהוא מכירה אפילו אינם עליה שמא יבא להרהר בה. פגע אשה בשוק אסור להלך אחריה אלא רץ ומסלקה לצדדין או לאחרי ולא יעבור בפתח אשה זונה אפילו ברחוק ד' אמות והמסתכל אפילו באצבע קטנה של אשה ונתכוין ליהנות ממנה כאלו נסתכל בבית התורף (פרוש: ערוה) שלה ואסור לשמוע קול ערוה או לראות שעה והמתכוין לאחד מאלו הדברים מכין אותו מכת מרדות ואלו הדברים אסורים גם בחייבי לאוין. ה'משנה ברורה' (סי' עה ס"ק ז) מסייג ומבהיר שבמדובר בהסתכלות המכוונת להנאה, אך ראייה סתמית מותרת עקרונית, אם כי 'מצד המוסר' ולאדם חשוב ראוי להיזהר גם מכך, וזו לשונו:

אבל לענין איסור הסתכלות לכולי עלמא המסתכל באשה אפילו באצבע קטנה כיון שמסתכל בה להנות עובר בלאו דלא תתורו אחרי עיניכם ואמרו שאפילו יש בידו תורה ומעשים טובים לא ינקה מדינה של גיהנם [פרי מגדים]. וראיה בעלמא לפי תומו בלא נהנה שרי אם לא מצד המוסר, ובספר מנחת שמואל הוכיח דאדם חשוב יש לו ליזהר בכל גווני. וכתב הפרי מגדים דבמקומות שדרך להיות מכוסה [כגון זרועותיה וכהאי גוונא שאר מקומות הגוף] אף ראייה בעלמא אסור. בהקשר לאיסור הסתכלות, יש לציין גם את התייחסותו של הרדב"ז (שו"ת רדב"ז ח"ב סי' תשע) לאיסור ספציפי על הסתכלות בתנועות אישה, הנלמד לדבריו מאיסור הליכה אחרי אישה³ וזו לשונו:

עיקר הטעם הוא מפני שיבוא לידי הרהור ועל ידי הלוכה ותנועותיה אעפ"י שהיא מכוסה יבוא לידי הרהור.

ב. קול באישה

נוסף על איסור הסתכלות, יש לדון בסוגיית שמיעת קול אישה. הגמרא במסכת קידושין (קידושין ע"א-ע"ב) מספרת שרב נחמן הציע לרב יהודה: נסדר ליה מר שלמא לילתא. אמר ליה: הכי אמר שמואל: קול באשה ערוה. אפשר על ידי שליח. אמר ליה: הכי אמר שמואל אין שואלין בשלום אשה על ידי בעלה אמר ליה הכי אמר שמואל אין שואלין בשלום אשה כלל. כלומר, רב נחמן הציע שרב יהודה ישלח דרישת שלום לילתא, אשתו של רב נחמן. השיב רב יהודה ששמואל אמר שאין לשוחח עם אישה שכן 'קול באישה ערוה'. לכן הציע לו רב נחמן לעשות כן על ידי שליח, השיב רב יהודה שלדעת שמואל אין שואלים בשלום אישה כלל, גם לא באופן זה. רבים מהראשונים פירשו שמדובר שם בשמיעת קול אישה בזמן

3. כפי שנזכר בעירובין יח ע"ב, ונפסק ברמב"ם, הל' איסורי ביאה פכ"א הכ"ב.

קריאת שמע,⁴ ודנו בשאלה האם מדובר בזמר או בדיבור בלבד, ובאיזה אישה מדובר-פנויה, נשואה, קטנה או בגירה. אולם היו שפירשו כפשוטו, שמדובר באיסור שמיעת דיבור אישה סתם. כך כתב הרשב"א (חידושי הרשב"א, ברכות כד ע"א):

ואסור לשמוע אפילו קול דבורה כדאמרין בקדושין [ע' א'] לישדר מר שלמא לילתא אמר ליה הכי אמר שמואל קול באשה ערוה, ואלא מיהו נראה דדוקא קול של שאלת שלום או בהשבת שלום כי התם דאיכא קרוב הדעת.⁵

המהרש"ל⁶ דוחה דבריהם, ומוכיח מהפסוק שהביאה הגמרא ('השמיעני את קולך') כי מדובר רק במקרים של קירוב דעת ושיירה, וכן מציין כי 'לא מצינו שנזהרו גדולים הראשונים מלדבר עם האשה, בכמה עובדא שבתלמוד'. הרמב"ם וה'שלחן ערוך' פסקו כאמור כי אסור לשמוע 'קול הערוה' - כלומר אישה שאסורה עליו, אך לא פירשו באיזה אופן ובאילו תנאים אסור הדבר, והאם מדובר רק בשיירה, או גם בדיבור. ה'מגיד משנה' על הרמב"ם שם, מפנה לסוגיה במסכת ברכות⁷ העוסקת בקריאת שמע. ומכאן שהוא פירש כפי הנראה את דברי הרמב"ם באופן מצומצם, ששמיעת קול אישה נאסרה רק בסיטואציה זו, ולא באופן גורף. ה'בית שמואל'⁸ מבהיר גם הוא: 'דוקא קול ערוה אסור, אבל קול דיבור שלה מותר'. את הגמרא במסכת קידושין הוא מסביר כרשב"א שהאיסור הוא רק על דיבור של קרבה - שאילת שלומה, אך לא על דיבור באופן כללי.⁹ המהרש"ל (שו"ת מהרש"ל, סי' כט הערות) דן גם הוא בשאלה מה גדר האיסור, ומביא עדות מראשית תקופת האחרונים, על פיה אחת מנשות רבני הדורות שקדמו לו לימדה בחורים בישיבה מאחורי וילון, וזו לשונו:

זאת ועוד אחרת אותה הרבנית מרת מרים הנ"ל נ"ע תפסה ישיבה כמה ימים ושנים וישיבה באוהל וילון לפני ואמרה הלכה לפני בחורים מופלגים כך קבלתי מאבותי בכתב ובע"פ.

לעומתם, ה'דברי יציב'¹⁰ הביא מקורות הסוברים שאיסור 'קול באישה' כולל גם קול דיבור, ולא רק קול זמר, וזו לשונו:

אמנם בים של שלמה קידושין פ"ד סי' ד' מביא מהרא"מ שאפילו דיבור אסור באשת איש עיי"ש. וע"ע במאירי ברכות כ"ד ע"א [בד"ה צריך], דבאשה אחרת אסור בכל שעה להסתכל בה ולשמוע קולה אפילו קול שאינו של זמר, והביא מהך דילתא בקידושין דף ע' ע"א... ויעויין בבאר שבע בסופו בבאר מים חיים אות ג'

4. כמקבילה לדין בעניין זה במסכת ברכות כד ע"א.
5. כך כתב גם הרא"ש, קידושין פ"ד סימן ד. וראה ספר חסידים, סי' שיג שקבע שאין לבחור ללמד בנות, שכן קול לימוד נחשב גם הוא 'קול באשה ערוה'.
6. ים של שלמה, קידושין פ"ד.
7. ברכות כד ע"א.
8. ב"ש, אה"ע סי' כא ס"ק ד.
9. הרחבה בעניין זה ראה: רץ כצבי, ענייני נשים בהלכה א, סי' כג אות ה - בהקשר לשאלת נשיאת הספד על ידי אישה, ומביא בין השאר את דברי הבן יהודע, קידושין ע' ע"א-ע"ב, שלא מצינו שנמנעו מלדבר עם נשים, ואפילו משה רבנו דיבר עם בנות צלפחד. יחד עם זאת במקום אחר ציין הבן איש חי את המנהג להחמיר: 'ויש מחמירים אפילו במדברת אם היא מדברת דברים ארוכים של סיפורי מעשיות וכיוצא, אבל דברים קצרים ובפרט שהם לצורך עסק אין לחוש' (שנה א פרשת בא הי"ג).
10. שו"ת דברי יציב, אה"ע סי' לו.

שהביא מהך דקידושין דנראה דאפילו כשאנה מנגנת ומזמרת אסור, ועוד נ"ל ברור דקול באשה ערוה אפילו בפנויה עיי"ש.
 על כל מה שנאמר עד כה יש להוסיף את דברי הרמ"א¹¹ שנאמרו אמנם על קול אישה בקשר לקריאת שמע, אך ייתכן שאפשר ללמוד מהם על הגדרת קול אישה כערוה בכלל, ולפיהם: 'קול הרגיל בו אינו ערוה'. מעתה יש לדון מה נחשב 'רגילות' בעניין קול, והאם השתנות הזמנים והתרבות משפיעה על כך.

ג. חובת נשים – 'לפני עור לא תתן מכשל'

עד כה עסקנו באיסורים המוטלים על גברים לראות אישה ולשמוע את קולה, אך מה חובתן של נשים מצד זה? ראשית, גברים ונשים כאחד שותפים לאתגר ליישם את הדרכתה הכללית של התורה לבניית חברה יהודית צנועה. חובה כללית זו נוסחה באופנים שונים - 'קדשים תהיו כי קדוש אני' (ויקרא, יט, ב) 'והיה מחניך קדוש' (דברים כג, טו) - שנאמר על קדושת המחנה הצבאי, אך חכמים הרחיבו אותו¹², 'ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם' (במדבר טו, לט) ועוד. הגדרה ספציפית הנוגעת לנשים בעניין זה היא האיסור 'לפני עור לא תתן מכשל', שמשמעו על פי חכמים להימנע מלהכשיל אחרים בעבירה.¹³ רבי יוחנן ציין לטובה אישה שנזהרת מלהכשיל אחרים.¹⁴ מכאן שאישה המופיעה בפני גברים באופן שאינו תואם את דרישות ההלכה, עוברת על איסור זה.

ד. שינוי ההרגלים ומשמעותו

בעבר נשים לא היו רגילות לצאת מהבית, ללמוד ולעבוד, ומשכך מפגשים ושיחות בין נשים לגברים שאינם קרובים זה לזה, היו נדירים ונתפסו כדבר חריג העלול להביא לקרבה אסורה. האם השינוי בהרגלים, כאשר הימצאותן של נשים כדבר שבשגרה בכל מקום ובכל תפקיד, משפיע גם על מידת ההרחקה המצופה בין גברים לנשים על מנת שלא להגיע להרהורי עבירה ולמצבים לא רצויים? בעניין ייחוד ומגע בין קרובות משפחה מביאה הגמרא במסכת קידושין¹⁵ סיפור על רב אחא בר אבא שהושיב בחיקו את נכדתו, בתו של רב חסדא. הקשה עליו רב חסדא האם אינו משגיח על דברי שמואל שאמר שאין משתמשים באישה? השיב רב אחא בר אבא שנהג גם הוא כדבריו של שמואל שאמר 'הכל לשם שמים'. הסביר שם רש"י: 'ואין דעתי אחריה לחיבת אישות אלא לחיבת קורבה ולעשות קורת רוח לאמה כשאני מחבב את בתה'. הריטב"א מבהיר כי הדבר תלוי הקשר וכוונה, וזו לשונו:

11. רמ"א, א"ח סי' עה סעי' ג (בשם אוהל מועד והגהות מימוניות).

12. ספרי, דברים פרשת כי תצא רנד; ויקרא רבה, כד ועוד.

13. עבודה זרה ו ע"ב.

14. סוטה כב ע"א.

15. קידושין פא ע"ב-פב ע"א.

הכל כפי מה שאדם מכיר בעצמו, אם ראוי לו לעשות הרחקה ליצרו - עושה...
ואם מכיר בעצמו שיצרו נכנע וכפוף לו - מותר לו להסתכל ולדבר... ולשאול
בשלוש אשת איש... אלא שאין ראוי להקל בזה אלא לחסיד גדול שמכיר ביצרו...
נראה לכאורה שיש כאן פתח להקלה מסוימת בהרחקות שקבעו חכמים, אם אדם מכיר
בעצמו שאינו זקוק להן לצורך שמירה על יצרו. גם הראב"ה (ח"א מסכת ברכות סי' עו)
כותב בעניין קריאת שמע אל מול אישה שהדבר תלוי בהרגלי האדם:

כל הדברים [שהזכרנו למעלה] לערוה דווקא בדבר שאין רגילות להגלות, אבל
בתולה הרגילה בגילוי שער לא חיישינן, דליכא הרהור, וכן בקולה [לרגיל בן].
יש לדון אם דברי הראב"ה מתייחסים רק למצב של קריאת שמע על רקע קול אישה או
שיער אישה, או שניתן לגזור מהם עיקרון כללי בדבר היחס לדיני צניעות שעשויים
להשתנות בהתאם להרגלים המשתנים בין גברים לנשים. נראה שהרב עובדיה יוסף¹⁶
הרחיב אמירה זו של הראב"ה לזירות נוספות, וסבר שגם שם השינוי בהרגלים החברתיים
משפיע על גדרי ההרחקות בין המינים. אף הוא אמנם כתב את תשובתו במענה לשאלה
על קריאת שמע מול אישה מגולת שיער, אך הביא את דברי בעל 'הלבוש' (או"ח מנהגים
אות לו) בהקשר לברכה בסעודת שמחה בישיבה מעורבת שרגילות נשים בין הגברים
משפיעה על גדרי ההרחקה, וזו לשונו:

שאע"פ שכתב בספר חסידים שבכל מקום שאנשים ונשים רואים זה את זה
בסעודת נישואין, אין לברך שהשמחה במעונו, לפי שאין שמחה לפני הקב"ה כשיש
הרהורי עבירה, מכל מקום אין נזהרין עכשיו בזה, והאי טעמא [והטעם לזה] משום
שעכשיו מורגלות הנשים הרבה בין האנשים, ואין כאן הרהורי עבירה כל כך, דדמיין
באפן כקאקי חיורי [שנראות בעינינו כאוונים לבנים]¹⁷ מרוב הרגלן בינינו וכיון
דדשו דשו.

הרב עובדיה יוסף אף ממשיך ומשליך עיקרון זה גם על דברי חז"ל: 'אל תרבה שיחה עם
האישה'¹⁸ וכך הוא מסכם:

ודוקא בזמנם שלא היו רואים אשה בחוץ שכל כבודה בת מלך פנימה, ובראיית
אשה מיד באים לידי הרהור במחשבה שבלב, מה שאין כן עתה שהנשים עוסקות
במשא ומתן, ומורגלות בינינו, ואין האדם מתפעל בראייתן ובשיחתן לבוא לידי
הרהור.

כלומר, הימצאותן השגרתית של נשים בין הגברים מביאה לכך שהקרבה בין המינים אינה
גורמת לאותה משיכה ולחשש להגעה להרהורי עבירה ולעבירה כבעבר, ולכן ניתן לדבריו
להקל בהוראות שנתנו חכמים בעניין זה.¹⁹

16. יביע אומר, ח"ו או"ח סי' יג.

17. ברכות כ ע"א.

18. משנה, אבות פ"א מ"ה.

19. וראה בעניין זה גם דברי הרב בצמ"ח עוזיאל בתשובתו בנוגע לנשים בוחרות ונבחרות ציבור, כי
מעשים שבכל יום הם שנשים נפגשות ומשוחחות עם גברים במסגרת משא ומתן ואין לראות בכך
פריצות: 'הסברא נותנת לומר דכל כנסיה רצינית ושיחה מועילה אין בה משום פריצות, וכל יום ויום
האנשים נפגשים עם הנשים במשא ומתן מסחרי, ונושאים ונותנים, ובכל זאת אין שום פרץ ושום צוחה.
ואפילו היותר פרוצים בעריות, לא ירהרו באיסור בשעה שעוסקים ברצינות במסחרם. ולא אמרו

בהמשך תשובתו מתייחס הרב עובדיה יוסף גם לטענה אפשרית על דבריו אלו - וכי כיצד ניתן לבטל גזרה של חכמים שהתקבלה בישראל, כל עוד שאין לנו בית דין גדול מהם בחכמה ובמניין? ועל כך הוא משיב שגזרה שטעמה ידוע ניתן לבטלה:

שכיון שטעם האיסור ידוע אם נתבטל הטעם בטל האיסור ממילא... ולפי זה הכי נמי [גם כאן] שהטעם ידוע שהוא משום הרהור, כל שבטל הטעם מאחר שרבו ההולכות כן, בטל האיסור ואין לחוש לו כלל.

בהקשר אחר, שגם הוא נוגע לשינוי במקומן של נשים בציבור כתב הרב ישראלי (התורה והמדינה ד, עמ' רכו):²⁰

גבולות הכבודה בת מלך פנימה תלויים במנהגי המקומות ורק במקום שדרכן של נשים שלא לצאת לגמרי מבתיהם יש בזה משום פריצת גדר.

בכך מכוון כפי הנראה הרב ישראלי להדרכתו של הרמב"ם:

אבל גנאי הוא לאשה שתהיה יוצאה תמיד פעם בחוץ פעם ברחובות. ויש לבעל למנוע אשתו מזה ולא יניחנה לצאת אלא פעם אחת בחודש או כמה פעמים בחודש לפי הצורך. שאין יופי לאשה אלא לישוב בזוית ביתה שכך כתוב כל כבודה בת מלך פנימה.

הוראה זו של הרמב"ם לא מיושמת ודומה שאין שום ציפייה הלכתית ליישומה בקרב אף לא אחד מבין שומרי התורה והמצוות (למעט אולי קבוצות קיצוניות ביותר). אם כך, גם מכאן עולה ששינוי ההרגלים הנוגעים להימצאותן של נשים במרחב הציבורי, משפיע לא מעט על הדרכות חכמים בעניין זה.

ה. השתלבות נשים בשיה במרחב הציבורי

לצד החששות לפגיעה בצניעות שהעלינו עד כה, יש לשים לב גם לחשיבותו ועוצמתו של הדיבור ככלי ביטוי והשפעה. התורה (בראשית ב, ז) מתארת את יצירת האדם בפסוק: 'וייצר ה' אלקים את האדם עפר מן האדמה ויפח באפיו נשמת חיים ויהי האדם לנפש חיה', וכך אונקלוס תרגם את המילים 'נפש חיה': 'רוח ממללא' - מכאן למדו שהאדם מתייחד מבעלי החיים בכוח הדיבור שבו. גדולי ישראל במהלך הדורות פיתחו רעיון זה, והעמיקו בכוח הדיבור, כמחבר ומתווך בין מחשבה למעשה, ומהווה את אחד מכלי היצירה החזקים הקיימים בעולם.²¹ על נשים במיוחד נאמר (קידושין מט ע"ב): 'עשרה קבים שיחה ירדו לעולם תשעה נטלו נשים', ומכאן שלנשים כוח דיבור מיוחד שמבקש מטבע הדברים לבוא לידי ביטוי.

ניתן אולי לומר שכמו בעבר, על נשים לנתב את כוחות ההשפעה שלהן לביתן פנימה, ובכלל זה גם את יכולות הדיבור והיצירה, אולם, כאמור, כבר עשרות שנים שנשים באות לידי ביטוי במרחבים מגוונים, ומשתלבות כמעט בכל התפקידים - כולל תפקידי ניהול

רבותינו אל תרבה שיחה עם האשה (אבות א' ה') אלא בשיחה בטלה שלא לצורך, ושיחה כזאת היא הגוררת עון, אבל לא שיחה של וכוה בענינים חשובים וצבוריים - משפטי עוזיאל, ח"ד חו"מ ס' ו.

20. בהערת עורך על מאמרו של הרב משה ולגר בעניין גיוס נשים לצבא הסותר לדבריו את ההזדרכה 'כל כבודה בת מלך פנימה'.

21. ראה לדוגמה, מהר"ל, נתיב הלשון פ"א; נפש החיים, שער א פרק יג ועוד.

בכירים, ולכן הכוונת וצמצום יכולתן זו לכדי המרחב הנשי או המשפחתי בלבד נראית מאולצת. אולם גם על כך יש להקשות - האם המציאות בפועל, שלעיתים סובלת מקלקולים ומעיוותים, היא המכתיבה כיצד לעצב את הנורמות ההלכתיות? בהקשר לכך יש להזכיר את דברי הרב קוק (מידות הראיה, צניעות) על חשיבותה ותרומתה של מידת הצניעות לעולם, עד כדי כך שהיא מבטלת גם דברים שהיו יכולים להיות טובים בפני עצמם, וזו לשונו:

מדת הצניעות גורמת טובות רבות בעולם, ומתוך-כך היא זוכה לדחות מפניה דברים שהיו טובים מצד עצמם, אבל כיון שמפני יצר האדם וכחו החלש יגרמו לפרוץ במדת הצניעות, שהיא קיומו של העולם הרוחני והחמרי... מי שמכיר התכלית יבין את יקר ערך ההגבלה, ויקבל אותה באהבה.

הדילמה בהחלט במקומה וכמו ביחס לכל תופעה חדשה במציאות, על חכמי הדור לבחון אותה ולאבחן האם מדובר בשינוי חיובי שתועלתו גוברת על סיכוניו וכל שנותר הוא רק לשרטט את גבולותיו הראויים, או שמא מדובר בשינוי שלילי, שעל אף תועלות שונות 'אין הצר שוה בנזק המלך'.²² לכן, יש לבחון בהרחבה מה עמדת פוסקים בני דורנו בשאלת האיזון בין הערכים והצרכים שציינו לעיל, והאם ועד כמה הם נותנים מקום לשינויים חברתיים בהקשר לשילובן של נשים במרחב הציבורי בשיקולי פסיקת ההלכה בהקשרים המגוונים הנוגעים לסוגיה זו.

1. אמירת דברי תורה על ידי נשים בציבור

נדון בשאלה בהקשריה השונים כפי שנדונו על ידי פוסקי דורנו - שיעורי תורה בבית כנסת לעומת הרצאות חול ובכל מקום אחר, הצגות והספדים. הרב משה פיינשטיין (שו"ת 'אגרות משה', או"ח ח"ה סי' יב), מגדולי הפוסקים בארה"ב במאה העשרים, נשאל האם אישה יכולה ללמד שיעור תורה לקהל הרחב בבית הכנסת וכך השיב:

ועצם הגדת השיעור על ידי אשה מותר, אם הוא באקראי בלבד. וצריך להזהירה שתשב בדווקא בעת אמירת השיעור, שיהיה באופן צנוע יותר. כמו כן יש לעשות זאת בבית פרטי דווקא, ולא בבית כנסת או בית מדרש.

כלומר הוא התיר הוראת שיעור על ידי אישה, אך סייג שהדבר מותר רק באופן אקראי ולא קבוע, בישיבה - על מנת לשמור על צניעות, ולא בבית הכנסת ובבית המדרש אלא בבית פרטי. זאת ככל הנראה משום שבית הכנסת הוא מקום תפילה וקדושה, ושם הצפייה היא לסטנדרטים גבוהים יותר של צניעות, כפי שנהוג בהצבת המחיצה ובנוהגים נוספים ייחודיים למקום תפילה.²³

22. זוויט מסוימת שמדגימה את מורכבות השאלה היא העובדה שהמחוקק נאלץ לחוקק חוק הכולל סנקציות משמעותיות על מנת לנסות למנוע הטרדות במקומות עבודה בהם עובדים במשותף גברים ונשים. בכל מוסד תעסוקתי גדול קיים גוף שאחראי לעורר מודעות ולפקח על התנהלות נשים וגברים בהקשרים אלה. גם אין לשלול את ההשערה שעולה לעיתים שהתערערו יציבותו של מוסד המשפחה (המחקרים מדברים על למעלה מ-50% גירושין), קשורה גם היא לקרבה בין נשים לגברים בזירות שונות ללא גבול ומידה.

23. על ההקפדה בצניעות יתר בבית הכנסת ראה גם: שו"ת אורח משפט, סי' לה עמוד מה: '... והוא הדין למקום קדוש כשישראל מתקבצים שם למטרה של קדושה שכל דבר שאסור משום סרך יצר הרע

בפעם אחרת (שו"ת 'אגרות משה', או"ח ח"ד סי' לו) נשאל אודות נשיאת דרשה על ידי נערת בת מצווה ופסק שהיא רשאית, וזו לשונו:

לומר איזה מלים לכבוד שמחתה, וזה מסתבר שיסגי להתועלת [יעלה לתועלת] שסובר כבוד תורתו שיש בזה אבל לא תאמר על הבימה אלא אצל השלחן שעושין הקידוש שם.

מכאן שהוא אפשר גם נשיאת דברים על ידי נערה בבית הכנסת, אך לא בבימה אלא במקום שבו נערך הקידוש, וגם זה באופן אקראי ולא ממושך (ובלשונו: 'איזה מילים'), ותלה את ההיתר בכך שיש תועלת לאפשר לה לעשות כן. הרב יעקב אריאל (דבר תורה של נשים אחר התפילה, אתר 'ישיבה') נשאל האם נשים יכולות ללמד שיעורי תורה לציבור המתפללים בבית הכנסת וכך השיב: 'אם השיעור אינו המשך התפילה מותר אולם זאת רק בתנאי שהנשים לבושות כהלכה'. יחד עם זאת הביע הסתייגות מסוימת מתופעה זו כאשר סיים בסיפור על נחמה ליבוביץ שנמנעה מלהעביר שיעורים בבית הכנסת גם שלא בשעת התפילה. בהקשר לדיון בדבר קריאת מגילה על ידי נשים,²⁴ כתב הרב עובדיה יוסף שאין לאסור זאת מטעם 'קול באישה ערוה', שכן איסור זה נוגע רק לקול שיר או שאילת שלום שיש בה חיבה, אבל קול דיבורה²⁵ מותר (בכל זאת פסק שמותר רק בשעת הדחק משום הבדל החיוב בקריאת מגילה בין נשים לגברים).²⁶ אמנם הוא לא התייחס לשיעור תורה על ידי נשים, אך ניתן להסיק מדבריו בנוגע לקריאת מגילה, ללימוד שיעור תורני, שאינו כרוך בזמרה. הרב מרדכי אליהו (דרכי טהרה השלם, פכ"ה סעי' כו) נשאל בנוגע להרצאות שמועברות על ידי אישה שלא בבית הכנסת, וציין שיש אמנם שמחמירים בקול אישה שמרצה, אולם פסק שאין לחשוש לכך אם מדובר בדברים קצרים ולצורך עסק, וזו לשונו:

יש מי שמחמיר שגם קול של אישה שמספרת סיפור או מרצה וכדו' יש בו משום קול באישה ערוה, אבל בדברים קצרים ובמיוחד כשהם לצורך עסק אין לחשוש.

ז. נשיאת דברים והספד על ידי נשים בציבור

הרב דב ליאור נשאל האם מותר לנשים להקריא קטעים בפני גברים במסגרת הצגה. הוא השיב,²⁷ תוך הסתמכות על הבחנת ה'משנה ברורה' בין 'הסתכלות' אסורה לבין ראייה

במקום אחר, נעשה איסורו יותר חמור ויותר מזיק במקום קדוש ופוגם על ידי זה את כל מעלות הקודש של גוי קדוש ומפסיד את הכונה ואת רוממות הנפש של קדושת התפילה והעבודה הטהורה.

24. חזון עובדיה, פורים עמ' נז.

25. הרב יעקב אריאל חידד כי מדובר בקריאת מגילה 'בדיבור' ללא נעימה, כגון בדקלום, כי בנעימה, כמקובל בבתי הכנסת, זהו קול זמר שאסור בשמיעה ע"י גברים.

26. בשונה מדברי אורחות חיים, ח"א הל' מגלה ופורים בשם בעל העיטור: 'נשים כיון שהן חייבות שאף הן היו באותו הנס יש לומר שמוציאות את האנשים ואעפ"כ אין ראוי להשלים בהן עשרה בכל מקום שהצריכו עשרה אנשים בעינן. והב' עשרת הדברות ז"ל כתב שאין הנשים מוציאות האנשים בקריאתן והטעם משום דקול באשה ערוה ואע"ג דמדליקות נר חנוכה ומברכות לא דמי לפי שאין צורך שיהיו שם האנשים בעת הדלקה.'

27. שו"ת דבר חברון, או"ח סי' סט.

בעלמא שמוותרת, שאין בכך איסור שכן דיבור נשים עם גברים הוא 'קרוב לדבר המקובל בחברה'. אולם הוסיף שהדבר נכון למי ש'מחפשת היתרים', ואין ראוי לנהוג כן, וזו לשונו: בת שיש בה צניעות ויראת שמים אמתית, תמנע מלהופיע בפני גברים. ההסבר לכך שאין זה דומה ממש לדיבורים רגילים, כי בת שעומדת על הבמה וקוראת ממקדת את ההסתכלות עליה וזה יכול אולי להביא הרהורים אצל אנשים מסוימים.

נשיאת דברים על ידי אישה במסגרת הספד שלאחר מות קרוב משפחתה, נידונה לא מעט. היו שאסרו על נשים להספיד מהטעמים שציינו, ובעיקר איסור מיקוד המבט באישה המספידה. כך לדוגמה כתב הרב שלמה אבינר ('הספד על ידי אישה מותר או אסור?', אתר 'סרוגים'):

הגברים מסתכלים על המספידה באריכות ומכוונים מבטם, וזה שונה ממה שהתכוון המשנה ברורה לדוגמה כמו קופאית בחנות. לצד זאת, יש שציינו את הסיטואציה של הספד ככזו שדווקא ניתן להקל בה בשל נסיבותיה המיוחדות כאשר המת מוטל לפני האבלים, הם שקועים בעצב ולא פנויים לדברים אחרים. בין השאר הסתמכו על מנהג נשים לקונן המוזכר במשנה (מועד קטן פ"ג מ"ט):

קינה, שאחת מדברת וכולן עונות אחריה, שנאמר (ירמיה ט): ולמדנה בנותיכם נהי ואשה רעותה קינה.

בעל 'התפארת ישראל' על המשנה שאל על מנהג זה כיצד התירו אותו חכמים, והרי מדובר ב'קול באשה', וכך תירץ בשם אביו (הרב גדליה ליפשיץ): 'בשעה שהמת מוטל לפניו אין חוששים להרהור'. לצד זאת הוא מקשה על אביו מדברי הגמרא (קידושין פ ע"ב): 'אפילו בשעת אנינותו של אדם יצרו מתגבר עליו'. יש שהקלו בעניין זה כאשר מדובר בהספד שנישא ברמקול, שלדעת חלק מהפוסקים אין בו איסור 'קול באישה'.²⁸ כך פסק הרב יעקב אריאל ('הספד ע"י אשה', אתר 'למעשה' מבית מכון התורה והארץ) בנוגע להספד על ידי נשים: 'בדרך כלל אין זה נהוג, אולם אם יש צורך מיוחד בכך יש שאינם מונעים זאת מאישה'. כששאלתיו על כך הבהיר כי מחד מציינו (כאמור) כבר במשנה נשים מקוננות, ומאידך יש שנהגו שנשים כלל לא משתתפות בלוויות. לכן במקום שנהוג שנשים משתתפות בלוויות, אישה יכולה גם להספיד, ובתנאי שלא תספיד בנעימה.²⁹

ה. הפסיקה מושפעת מהנהוג בחברה

בקרב פוסקים מהמגזר החרדי, אנו מוצאים פסיקות מחמירות יותר ביחס לסיטואציות השונות של דיבור נשים בפני קהל גברים. ראינו לעיל, שהיקף ההרחקות בענייני צניעות נקבע במידה מרובה על פי הנהוג בחברה הספציפית, ובהתאם למידת הרגילות וההימצאות של נשים במרחב הציבורי. מכאן נראה כי ניתן לתלות את כיוון הפסיקה הזו

28. ראה הרחבה בסוגיה זו: רץ כצבי, הל' אבילות סי' ט.
29. הספד בנעימה נהוג בעיקר בציבור החרדי והתימני.

בהקשר החברתי של המגזר שבמסגרתו נשים בדרך כלל אינן נושאות תפקידים ציבוריים. נבחן כמה דברי פוסקים חרדיים בעניין זה. בנוגע לנאום נשים בפני גברים פסק הרב שמואל הלוי ווזנר (שו"ת 'שבט הלוי', ח"ג סי' יד; ח"ה סי' קצז אות ד; סוף סי' קצח ועוד) כי הדבר אסור, משום שהוא יוצר קרבה בין נשים לגברים, כפי שנאסרה שאילת שלום, וזו לשונו:

בנאומים, בפרט שלא בעניני מצוה, כיון דבמשך נאומה דרכה להנעים קולה ולהחניף השומעים כידוע, לכאורה הצדק עם כ"ת דלא גרע מהשבת שלום בעלמא דאסור.

גם הרב מנשה קליין (שו"ת משנה הלכות, ח"ה סי' ריח)³⁰ אסר נאום אישה, לא בשל 'קול באישה', אלא משום איסור הסתכלות בה ובתנועותיה, וזו לשונו:

ומיהו אף כי להלכה לפי עניות דעתי ליכא איסור מדינא לשמוע רק לדברי נואמה אבל מ"מ מידי ריחוק מן הכיעור לא יצא ובפרט אם הוא נהנה מקול דבורה אם כן איכא אז איסור גם כן. ומאן יכול להבחין בזה... דאע"ג דקול דבור לא הוה ערוה אפילו הכי אסור לכיין ליהנות מדבורה שהרי אפילו בבגדיה אסור להסתכל וליהנות. ובר מן דין פשוט דאם יושב ומאזין לנאום אשה אי אפשר שגם לא יעבור אל הסתכלות בה שכך הוא דרך בני אדם שמסתכל בהנואם להבין יותר או לראות התנועות שלו ולראות תנועות האשה בעצמה הם איסור לפני עצמו.

הרב נתן גשטטנר (שו"ת להורות נתן, ח"א סי' ס) לא אסר לגמרי, אלא הביא מספר תנאים שעם התקיימם ניתן לשמוע נאום אישה - שלא יסתכל באישה, שאין ישיבה מעורבת, וכן שידוע על עצמו שלא מתגרה מקול הדיבור, וזו לשונו:

אולם כל זה כשאין איסור מצד ההסתכלות בה... הא בלאו הכי פשיטא דאסור מדינא דהבטה, וכן בתערובות אנשים ונשים איכא איסורא מדינא דגמרא וכמבואר בסוכה (נא ב). וכן כשיודע בעצמו שע"י שמיעת הדיבור יתגרה בו היצר ג"כ אסור מדינא.

כאמור, יש מקום לסברה שגישתם המחמירה של פוסקים אלה, נובעת מהמקום שנשים תופסות בדרך כלל בחברה זו. ומכאן שלא נכון בהכרח להשליך פסיקה זו לחברות אחרות הנוהגות אחרת. עם זאת כפי שצוין, ישנן נשים חרדיות לא מעטות הנושאות בתפקידים בכירים במסגרת עבודתן, ובמסגרת זו אף מרצות בכנסים וכיוצ"ב, וחוות נורמות אחרות מהנהוג בקהילותיהן.³¹

סיכום

בחינת השאלה מהי עמדת ההלכה כלפי דיבור נשים בציבור עברה דרך התבוננות בגדרי איסורי הסתכלות גברים בנשים ושמיעת קול אישה. ראינו כי נאסרה דווקא הסתכלות המכוונת להנאה, ולא ראייה סתמית ואקראית, וכי נטיית פוסקים לאסור בייחוד דיבור של

30. וכן ראה הרב בנימין יהושע זילבר, שו"ת אז נדברו, ח"ג סי' עא.

31. וראה לעיל, הערה 18 דברי הרב עוזיאל המציין כי כלל הנשים בימינו מעורות במשא ומתן, ולכן אין גם להגביל את בחירתן לתפקידים ציבוריים על כל המשתמע מכך.

קרבה ושירה. בהקשר לכך ראינו כי על נשים מוטלת החובה שלא להכשיל בעבירות אלה. ראינו גם, כי הבדלים בהרגלים החברתיים, משפיעים על גדרי ההרחקות בין המינים, ובחברה שבה נשים וגברים לומדים ועובדים בצוותא, ויחד עם זאת בעלי מודעות לחשיבות הצניעות, מצטמצם החשש להסתכלות ודיבור שאינם במקומם. לאחר בחינה של פסיקות פוסקים בני זמננו, עלה בבירור כי לנוהג החברתי מקום מרכזי בעיצוב הגדרים בסוגיה זו. בחברה בה הימצאות נשים במרחב הציבורי לגווניו הינה שגרתית ואינה יוצאת דופן, אין איסור הלכתי בנשיאת דברים על ידי נשים מול גברים במגוון הקשרים: הרצאות, שיעורי תורה (שאינם בבית הכנסת, או לכל הפחות לא כהמשך ישיר לתפילה), סדנאות, הספדים והצגות שאין בהם נעימה ושירה וסרטונים. לצד זאת, על הדוברת להתלבש, לדבר ולהתנהג באופן צנוע לאור העובדה שהיא נושאת דברים בפני גברים המביטים בה. רצוי שהקהל ישב בנפרד, במיוחד אם מדובר בשיעור תורה. על הדוברת להיות רגישה לאופיו של הציבור שמולה, ולהימנע מלהרצות אם מדובר בציבור שאינו נוהג לשמוע דיבור נשים באופן זה. אם מדובר בציבור שיש להניח שנוהג באופן בלתי צנוע, רצוי להימנע מהרצאות שאינן מקצועיות גרידא או שאינן בעלות חשיבות רבה מסיבה אחרת. אם מדובר בהרצאה בעלת תוכן רגשי העשוי ליצור קרבה יתרה בין המרצה לקהל, ראוי להקפיד ביתר שאת על כללים אלה. על הגברים המשתתפים בהרצאה להשתדל לכוון לשמיעת תוכן ההרצאה ולא להתכוון להביט במראה המרצה, ועליהם לשקול האם הדבר עולה בידם. אף בקהילות שבהן לא נהוג בדרך כלל שנשים וגברים עובדים ולומדים יחד, יש מקום לשקול להקל אם מדובר בנשיאת דברים קצרה ואקראית, כמו דברי ברכה קצרים, או דבר תורה במסגרת משפחתית.³²

32. באופן דומה קבע גם הרב חיים דרוקמן כשנשאל לגבי דיבור נשים בציבור מעורב: 'בית כנסת הוא 'מקדש מעט' (מגילה כט, א), ולכן ראוי גם בו להקפיד יותר על הרחקה בין גברים לנשים, ועל כן ראוי לדעתי שלא תעמודנה נשים בבית כנסת לדרוש בפני גברים. אולם במקומות אחרים, שאין בהם קדושה מיוחדת של בית כנסת, כמו אולם שמחות שנערך בו אירוע משפחתי, ואפילו אירוע קהילתי, אין בעיה לדעתי שתעמוד אישה לדבר בפני קהל מעורב. עם זאת, שני תנאים נראים לי הכרחיים: הראשון - שהנואמת תעמוד בלבוש צנוע, כפי הראוי. ושנית - שהדבר מקובל באותה חברה וקהילה. במקום שהדבר אינו מקובל, ואין רגילים בכך, אין לשנות בשום אופן מהמקובל ולפרוץ גדר. ובמקום שעדיין לא התקבע מנהג מקובל, כגון בקהילה חדשה - ראוי שלא להתחיל בכך. איני רואה בזה משהו חיובי במיוחד, בגלל הפגיעה בצניעות שיש בכך. אבל במקום שהדבר כבר פרוץ, אין לאסור - מענה חיים, ח"א עמ' 67.